

ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

УДК 911.3

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ БРАЦЛАВА

Воловик В.М., Балинський І.А.

Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського

Проаналізовано особливості етнокультурних ландшафтів містечка Брацлав Немирівського району Вінницької області. Виокремлено закономірності їх формування, етнокультурні ознаки та особливості користування. Визначено, що ознакою етнокультурних ландшафтів Брацлава є взаємозв'язки селитебних ландшафтів за національною ознакою, а також розташування сакральних і тафальних ландшафтів. Вплив місцевих культур є одним з проявів у формуванні етнокультурних ландшафтів регіону, що відображено у структурі містечка, де значну площу займають єврейські етнокультурні ландшафти. Сучасний стан ландшафтів Брацлава вимагає проведення моніторингу, охорони та музеєфікації території з культурними пам'ятками та виділення комплексних охоронних зон.

Ключові слова: Брацлав, містечко, етнокультурний ландшафт, євреї, українці.

Постановка проблеми. Типову структуру етнокультурних ландшафтів містечок регіону сформували впродовж сторіч селитебні, сакральні, тафальні ландшафтні комплекси, наповнюючи звичний образ ландшафту, у якому природні компоненти поступово змінюються на етнокультурні. Структурною ознакою етнокультурного ландшафту містечка є просторове розташування етнокультурних кварталів та відповідних артефактів. Містечко Брацлав підтверджує цю ознаку, маючи у своїй структурі значну площу ландшафтів різної культурної генези. Виникла необхідність у збереженні автентичних українських та єврейських елементів кварталів, шляхом заповідання культурної спадщини, що відповідає сучасній правовій базі України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наприкінці ХХ – початку ХХІ сторіч вивченням етнокультурних ландшафтів містечок Поділля займалися географи [9], а вивченням етнокультурної спадщини містечка Брацлав окрім географів [11], також й історики, краєзнавці, архітектори [14; 15; 17].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідження дадуть змогу провести оцінювання впливу етнокультурної спадщини на розвиток туризму у містечках. Це дасть змогу розробити рекомендації щодо збереження й використання етнокультурної спадщини в сучасних економічних умовах, реалізації програм із залученням коштів країн ЄС (Польща) та Ізраїлю.

Мета статті. Головною метою дослідження є аналіз етнокультурних ландшафтів містечка Брацлав Немирівського району Вінницької області та можливості використання в етнокультурному туризмі.

Результати дослідження. Назва «Брацлав» іноді фігурує в джерелах, як Переславль [21, с. 170]. Окремі дослідники пояснюють походження назви містечка від слів «брат» і «слава» [19, с. 123], що зумовлено згадкою про братську славу князів Коріатовичів. Інші, пояснюють назву від скороченого слова «Брячислав» (слов'янського

князя, який заснував містечко) [15, с. 130]. Євреї називали містечко Бреслов. До назви містечка, як зазначив р. Нахман входять тіж букви, що й до слів «Лев Басар» (серце з плоті) і відповідає віршу з книги пророка Ізекіля [14, с. 161].

Містечко розташоване на правому березі Південного Бугу, поблизу впадіння р. Пуцівки. Поверхня поступово знижується з півдня на північ до річкової долини [2, с. 126]. Ширина долини – 1-2 км, глибина – 30 м. Терасовані схили мають ступінчастий профіль: заплава, надзаплавні тераси, поширені фрагментарно. На лівому березі низька заплава сформована у межах Брацлавського водосховища і представлена низькою плоскою рівниною завширшки 60-100 м. Схили надзаплавної тераси та узбережжя інколи представлені виходами кристалічних порід. Висота заплави – 1-1,2 м над рівнем водосховища [18, с. 212]. Тераси складені пісками, супісками і лесоподібними суглинками. На схилах сформувався зрілий яружно-балковий рельєф. У геологічній будові частина річкової долини представлена утвореннями архейської групи дністровсько-бузької серії, що складаються з основних та ультраосновних порід (перидоти, піроксеніти, норити, грабронорити) [18, с. 19]. Олігоцен-міоценові відклади представлені полтавською серією з білими і жовтуватими пісками та лесовим плащем [20, с. 249]. Пересічна температура січня –5,7°C, липня +18°C, опадів 582 мм на рік. Площа зелених насаджень – 42 га [2, с. 126]. За геоботанічним районуванням Брацлав розташований у межах Немирівсько-Тулчинського геоботанічного району дубово-грабових та дубових лісів Центральноподільського геоботанічного округу [10, с. 70], що відповідає Гнівань-Гайсинському району фізико-географічної області Подільського Побужжя.

Історико-етнологічний аналіз. Брацлав – одне з найстаріших міст Поділля. Як городище існувало ще у Х–ХХІ сторіччі. За вірменськими літописами, у 1059 р. серед міст, з якими вірменські купці вели торгівлю, відзначено й Брацлав [11, с. 25]. Польські хронічки згадують містечко

ще у XII сторіччя [15, с. 130]. Містечко вперше згадане у 1362 р. як Бряславль у літописі Великих князів литовських, збудований князями Коріятовичами для захисту південно-східного фронтиру Поділля [3, с. 371]. Восени 1394 року Брацлав відійшов у володіння великого князя литовського Вітовта. У 1432 р. містечко відійшло до Польщі, але через короткий час було повернуто Литві. У 1491–1517 рр. старостою був Костянтин Острожський, який укріпив місто за замок. Приблизно до цього ж часу потрібно віднести перше поселення євреїв, які мігрували з Волині [14, с. 148]. У 1497 (1479 р. – за іншими даними) році Брацлав зруйнований татарами і знищено понад 400 євреїв. У цьому ж році замок (за іншими даними – у 1499 р. [16, с. 12]) було відновлено. Відновлення замку відбувалося під проводом польського короля Александра, який називав Брацлав містом Св. Петра, тому що образ цього святого був розташований на гербі того часу.

Про спустошення волостей Брацлавщини свідчив той факт, що в середині XVI ст. в Брацлавському замку не було «ни одного сторожа ни кликуна», яких раніше наймали селяни, а в 1545 р. «ино все тые села спустели от поганства и та сторожа згинула», – зазначав люстратор [12, с. 348]. Наприклад, лише за 7 років (1545–1552 рр.) кількість міщан Брацлава зросла з 442 до 770 [12, с. 350]. У 1545 р. тут було 442 будинки та 2 водяних млини. Місцеві жителі володіли «...обширними пасіками, з яких кожна була більша, ніж три села, включаючи до свого складу землі. У пасіках цих вони користувалися ... орними землями, ставками...» [14, с. 149]. 1551 року містечко спалив загін перекопського хана Девлет-Гірея, залишилося не більше 200 осіб, які заснували на руїнах нове поселення.

У 1564 році Брацлав отримав магдебурзьке право. Упродовж 1569–1598 р. було центром Брацлавського воєводства у складі Речі Посполитої [3, с. 371]. Зберігаючи упродовж XV–XVI сторіччя значення белігеративного форпосту Литви та Польщі, Брацлав опинився на перехресті міжнародних торговельних шляхів: з Молдови на Брацлав – Вінницю – Корець – Пінськ; Київ – Біла Церква – Брацлав – Білгород – Балкани. Цей момент сприяв появі двох поромів через Південний Буг. Головний сухопутний тракт, по якому везли сіль з Хаджибею також проходив через містечко у сторону Вінниці і закінчувався у Луцьку [14, с. 148]. Через Брацлав також йшов шлях торгівлі крупною рогатою худобою, що сприяло розвитку місцевого ринку та формуванню типової містечкової структури з ядром ринкової площі. Аналізуючи умови формування етнокультурних ландшафтів, потрібно зазначити, що структура відповідала усталеним традиціям: а) домінування топографічної ситуації (найвище розташування, відокремлення від околиць природними захисними межами: ріки, балки, яри тощо); б) вибір для ядра містечка з використанням «мисової» позиції, у місці злиття двох річок, з відносно вузьким перехийком [17, с. 316].

У перші десятиріччя XVII ст. у Брацлаві налічували 730 будинків [12, с. 396]. У 1616 р. у містечку проживало тільки 16 євреїв [6, с. 929], за іншими даними – 18 єврейських будинків [14, с. 151]. У 1626 р., відповідно до подимного по-

датку, сформувалася біполярна структура: одна частина з 596 будинками належала старості, друга, з 813 будинками – каштеляну кам'янецького замку Потоцькому. На карті 1650 року Г. Боплана, Брацлав дійсно зображено у вигляді двох частин, кожна з яких оточена захисними спорудами. У 1657 р. турецький дипломат Е. Челебі описує Брацлав: «Місто на березі річки представляє собою паланку, оточену частоколом і земляним валом. В середині укріплення дві тисячі критих дракочу і очеретом будинків. Там і сям висилися церкви, а торговельних рядів і базару я роздивитися не зміг» [15, с. 133].

У. фон Вердум восени 1671 р. містом Брацлав назвав «торговим» [12, с. 436], також дослідник відмітив земляні укріплення у нижній частині містечка і укріплену верхню частину: «Там, де розташоване місто, це неприступний стрімчак, особливо крутий з того боку, де з півночі тече Буг. На сході, поблизу глибокої долини, скеля також дуже крута, а на заході, між нижнім та верхнім містами, знаходиться широке озеро... Місто це торговельне. У верхній частині є церква і у нижній – три, усі грецькі, так як тут живуть тільки козаки» [8].

Від початку XVIII сторіччя руїни замку та будинки у верхній частині містечка не відновлювали і формується новий центр, який складався з торговельної площі та передмістя. Синагога розташувалася у тісній, хаотичній забудові вулиць, які повторювали «коліно» річки.

Брацлав пов'язують з одним з засновників хасидизму цадиком р. Нахманом (1772–1810 рр.), який заснував тут резиденцію; було збудовано бейт-мідраш. Похований в Умані у 1810 році. Його послідовником став р. Натан, якого вже було поховано на єврейському кладовищі у Брацлаві у 1844 році і з часом стало місцем паломництва для хасидів. У середині XIX сторіччя містечко за економічним розвитком залишалося на рівні небагатого поселення, єврейське населення якого складало до 40% [14, с. 172].

Наприкінці XIX сторіччя, відповідно до загальноімперського поділу Брацлав входив до одного з 93 повітових міст [12, с. 559]. Наприкінці XIX сторіччя у містечку проживало 6277 осіб, з яких 41,5% православних, 39,2% євреїв, 12% російських старовірів, 7% католиків. Було 856 житлових будинків, 2 православних церкви, костел, синагога та 6 єврейських молитовних будинків [7, с. 620]. Економічне життя Брацлава оживилося у зв'язку із загальним підйомом промисловості Південно-Західного краю. Функціонувало 15 промислових та ремісничих підприємств, які у більшості випадків належали євреям. У 1923 р. у містечку було 6000 осіб, з яких – 2000 євреїв [5]. У 1935 році мешкало 7800 осіб, з них 50% – українців, 24% – євреїв, 23% – росіян [4, с. 392].

Зберігши історичне планування центральних кварталів, містечко майже повністю втратило ознаки містечкових ландшафтів (рис. 1). Про штетл нагадують тільки частина будинків, збудованих на старих фундаментах на початку XX сторіччя. Найцікавішою є будівля аптеки (перебудований заїжджий двір).

Белігеративні ландшафти. Оборонна система південно-східного Поділля була створена наприкінці XV ст. на кошти скарбу були зведені

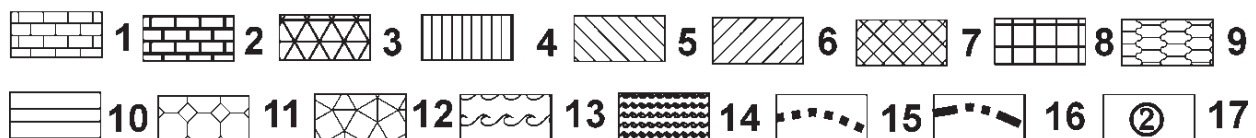
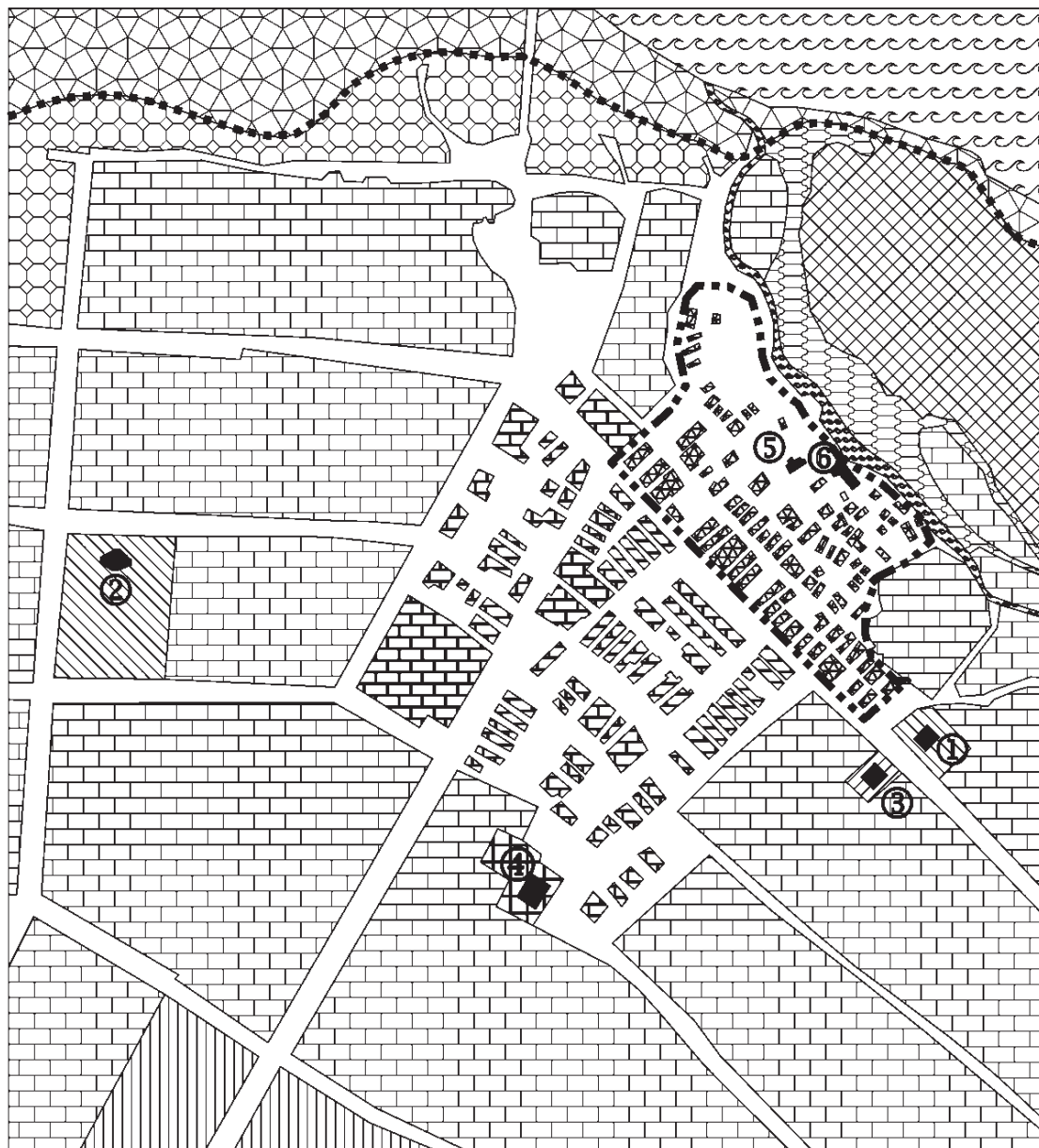

Рис. 1. Фрагмент картосхеми етнокультурних ландшафтів (1913) містечка Брацлав [9]

Етнокультурні селитебні ландшафти. Схиловий тип. Урочища: 1 – дисперсний одноповерховий тип на дуже похилому (3-4⁰) лесовому схилі, з присадибними ділянками, городами і садами (українські квартали); 2 – одно- та середньоповерховий тип на дуже похилому (3-4⁰) лесовому схилі (адміністративний центр); 3 – одноповерховий тип на похилому (5-6⁰) лесовому схилі (єврейський штетл); 4 – ярмаркова площа на вирівняній ділянці лесового дуже похилого схилу. **Сакральні ландшафти. Схиловий тип.** Урочища: 5 – вирівняна ділянка лесового дуже похилого схилу з православними сакральними ландшафтами; 6 – вирівняна ділянка лесового дуже похилого схилу з католицькими ландшафтами. **Белігеративні ландшафти. Схиловий тип.** Урочища: 7 – вирівняна ділянка лесового схилу з городищем старого замку; 8 – вирівняна ділянка лесового схилу з белігеративними спорудами тюремного замку. **Промислові ландшафти. Схиловий тип.** Урочища: 9 – каменоломня на крутих схилах балки. **Дорожні ландшафти. Схиловий тип.** **Ландшафтно-техногенні системи:** 10 – дороги, вкриті бруківкою. **Водно-рекреаційні ландшафти. Заплавно-руслівий тип.** Урочища: 11 – висока заплава, вкрита вербою повислою і лучно-різнотравними асоціаціями; 12 – низька заплава, вкрита лучно-різнотравними асоціаціями; 13 – русло річки Південний Буг; 14 – русло річки Пацовка.

Межі: 15 – межа між заплавною і схиловою місцевостями; 16 – межа єврейського штетлу.

Інші позначки: 17 – номери історичних будівель (1 – Свято-Миколаївська церква; 2 – Соборна церква; 3 – костел; 4 – тюремний замок; 5 – синагога; 6 – мікве).

чи реконструйовані дві лінії замкових укріплень. Перша проходила по Південній Київщині та східному Поділлію і складалася з замків у Каневі, Черкасах, Звенигороді, Брацлаві й Вінниці та мала продовження на підвладному польській короні Західному Поділлі. На Поділлі вони повинні були перешкодити просуванню татар на Волинь і далі на Червону Русь [22, с. 83].

Замок у містечку збудовано у 1552 році (за іншими даними – у 1331 році [16, с. 9]) і належав князю Корецькому (Коріатовичу) і розташовувався у «...гірлі річки Пуцівки, на горі кам'яній... А гора та замкова від ріки скеля висока, приступу там немає, аніж з іншої сторони від поля. Вишини там від поля з рову до верху гори замкової сажень тридцять шість, а поперек сажень двадцять вісім. Криницю почали були там на горі у замку копати, та не пробили скелі» [14, с. 149]. Зараз від замку залишилися тільки рештки невисокого валу, який з тильного, берегового боку на півкільцем охоплює невелике городище розташоване на плато, яке має ухил у бік Південного Бугу.

Промислові ландшафти. У межах надзаплавної тераси розташований один з найбільших у Подільській губернії пивоварний завод (частково зруйнований) та млинарський комплекс. Власником був Яків Солітерман. До складу входить двоповерхові корпуси млина (1888 р.) і пакгауз [13]. На млині працювало три водяних турбіни і дизельний двигун. Один з будинків млинарського комплексу переобладнано у ГЕС, другий знаходиться у півзруйнованому стані. Частково втрачено каскад штучних ставків вздовж русла р. Пуцівки.

Сакральні ландшафти. Однією з перших сакральних споруд був католицький костел Божої Матері святого скапулярію (дерев'яний храм – 1540 р., мурований – 1743 р., перебудований у 1884 р.), збудований у межах плато під час правління Великого князя Вітовта. У 30-х рр. XX сторіччя був закритий, діяв під час окупації. За роки радянської влади функціонував як кінозал. У 1990 році повернули католикам, які здійснили капітальний ремонт костелу та облагородили (рабатки, екзоти біля входу) прилягаючу територію. Поруч розташована мурована церква святого Миколая (1829 р.), де традиційний купол-баня замінені на «скуфійку». У східній частині

Брацлава розташований дерев'яний Покровський храм старообрядців (1917 р.) [5].

Тафальні ландшафти. Єврейське кладовище розташоване у східній частині Брацлава, на краю високого плато на крутому березі Південного Бугу, поблизу давнього городища. Найстаріші надгробки датовані 1765 роком, є ще кілька уламків надгробків другої половини XVIII сторіччя. Серед історичних пам'яток: камінь равинів (XIX ст.), могили Солітерманів (1919 р.), Авербуха (1919 р.), Лихваря (1930 р.), мавзолей Штернгарца (1944 р.) [13]. У 1995 році на кладовищі встановлено пам'ятний знак по загиблим євреям під час Голокосту. У межах надзаплавної тераси розташований пам'ятний знак єврейським дітям, вбитим у 1942 році. При певній організації прийому юдейських паломників, Брацлав може бути одним з туристичних центрів хасидів.

Висновки і пропозиції. Формування етнокультурних ландшафтів Брацлава зумовлено особливостями природних умов, суспільно-історичних чинників, регіональних колонізаційних процесів (військовий, монастирський, міський промисловий етапи), що призвело до формування етнокультурних кварталів. Інтенсивні процеси формування ландшафтів містечка залежали від рубіжного фізико-географічного та геополітичного положення, етнічна строкатість зумовлена тривалими історичними процесами та контрастними ландшафтними комплексами.

Українські та єврейські сакральні-тафальні, промислові ландшафти Брацлава мають значний етнокультурний потенціал і можуть бути основою для виділення комплексних охоронних зон у районі плато правого берегу Південного Бугу. Охоронні заходи у вигляді музеєфікації сакральних, тафальних, промислових ландшафтних комплексів у містечку є найефективнішим методом збереження етнокультурної спадщини. Вони дозволять долучати культурні пам'ятки до регіональних та локальних туристичних маршрутів. Роботи з музеєфікації об'єктів єврейської етнокультурної спадщини Брацлава стимулюватимуть розвиток туризму в регіоні. Вони є пріоритетними, що пов'язано з комплексністю етнокультурних ландшафтів та їх можливості всебічно представити історико-культурний образ подільського містечка.

Список літератури:

1. Брацлав – замки, храми, хасиди, старообрядці и многое другое [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://posterrr.livejournal.com/213372.html>. – Назва з екрану.
2. Брацлав // Географічна енциклопедія України : В 3-х т. – К.: «Українська радянська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1989. – Т. 1: А-Ж. – С. 126.
3. Брацлав // Енциклопедія історії України : В 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1: А-В. – С. 371.
4. Брацлав // Українська загальна енциклопедія. Книга знання в 3-ох томах. Том перший: А-Ж. – Львів – Станіслав – Коломия: Видання кооперативи «Рідна школа», 1935. – С. 392.
5. Брацлав [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://myshtetl.org/vinnitskaja/braclav.html>. – Назва з екрану.
6. Брацлав // Еврейская энциклопедия. – Т. 4. – С.-Петербург, 1910. – С. 928.
7. Брацлав // Энциклопедический словарь. Том IV. Босъ – Бунчукъ. – С.-Петербург: Типо-Литография (И.А. Ефрона), 1891. – С. 620.
8. У. фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через Королівство Польське / У. фон Вердум // Жовтень. – 1983. – № 10. – С. 89–105. – Закінчення. Початок: № 9.
9. Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування : [монографія] / В.М. Воловик. – Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. – 464 с., іл.
10. Геоботаничне районування Української РСР. – К.: Наукова думка, 1977. – 304 с.

11. Денисик Г. Брацлав і Брацлавщина / Григорій Денисик // В кн. Містечка Східного Поділля. – Вінниця: Видавництво «Тезис», 2002. – С. 24–29.
12. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Гець та ін. ; відп. ред. В.А. Смолій ; авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.
13. Каталог-довідник: Пам'ятки історії та культури України. Зошит 5. Вінницька область / НАН України. Інститут історії України; Центр досліджень історико-культурної спадщини України. – К., 2015. – 482 с. [Електронний ресурс].
14. Лукин В. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель / В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович. – Вып. 2. : Подолья. – СПб.: Издатель А. Гершт, 2000. – 704 с.
15. Малаков Д.В. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина) / Д.В. Малаков. – М.: Искусство, 1982. – 174 с.
16. Орловский М. Историческое описание уездного города Брацлава Подольской губернии / М. Орловский // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1863. – № 1. – С. 8–25.
17. Ричков П. Нотатки до урбаністичної історії Брацлава / Петро Ричков // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку ХХ ст. : матеріали наук. конф. 42-25 верес. 2015 р. / Вінниц. обл. краєзн. музей. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. – С. 314–323.
18. Середнє Побужжя / за ред. Г.І. Денисика. – Вінниця: Гіпаніс, 2002. – 280 с.
19. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / Под ред. Е. Сецинского. – Вып. 9. Приходы и церкви Подольской епархии. – Каменец-Подольск, 1901. – 1064 с.
20. Физико-географическое районирование Украинской ССР / Под ред. В.П. Попова, А.М. Маринича, А.И. Ланько. – К.: Издательство Киевского университета, 1968. – 684 с.
21. Черкас Б. Західні володіння улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.) / Борис Черкас. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 387 с.
22. Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – т. II. – 292 с.

Воловик В.Н., Бальнський І.А.

Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ЛАНДШАФТЫ БРАЦЛАВА

Аннотация

Проанализированы особенности этнокультурных ландшафтов местечка Брацлав Немировского района Винницкой области. Выделены закономерности их формирования, этнокультурные признаки и особенности пользования. Определено, что признаком этнокультурных ландшафтов Брацлава есть взаимосвязи селитебных ландшафтов по национальному признаку, а также расположение сакральных и тафальных ландшафтов. Влияние местных культур является одним из проявлений формирования этнокультурных ландшафтов региона, что отражено в структуре местечка, где значительную площадь занимают еврейские этнокультурные ландшафты. Современное состояние ландшафтов Брацлава требует проведения мониторинга, охраны и музеефикации территории с культурными достопримечательностями и выделения комплексных охранных зон.

Ключевые слова: Брацлав, местечко, этнокультурный ландшафт, евреи, украинцы.

Volovik V.M., Balynsky I.A.

Vinnitsia State Pedagogical University named after M. Kotsyubynsky

ETHNOCULTURAL LANDSCAPES OF BRATSLAV

Summary

The features of the ethnocultural landscapes of the small town Bratslav of the Nemirovsky district of the Vinnitsia region are analyzed. The patterns of their formation, ethnocultural features and peculiarities of use are singled out. It is determined that the feature of ethnocultural landscapes of Bratslav is the interrelationships of residential landscapes on a national basis, as well as the location of sacral and tafal landscapes. The influence of local cultures is one of the manifestations of the formation of the ethnocultural landscapes of the region, which is reflected in the structure of the locality, where a considerable area is occupied by Jewish ethnocultural landscapes. The current state of the landscapes of Bratslav requires monitoring, protection and museification of the territory with cultural attractions and the allocation of complex security zones.

Keywords: Bratslav, small town, ethnocultural landscape, Jews, Ukrainians.